

भारतामधील बहुपक्षीय राजकीय व्यवस्था : एक चिकित्सक विश्लेषण

डॉ. ए. ए. चव्हाण

राज्यशास्त्र विभागप्रमुख,
मत्स्योदरी कला महाविद्यालय,
तिर्थपुरी, ता. घनसावंगी, जि.जालना

प्रस्तावना

लोकशाही शासनव्यवस्थेचा कणा म्हणजे राजकीय पक्ष व्यवस्था होय. भारतासारख्या विशाल, बहुभाषिक, बहुधर्मीय व सामाजिकदृष्ट्या विविध देशात एकपक्षीय किंवा द्विपक्षीय व्यवस्था लोकभावना योग्य प्रकारे व्यक्त करू शकत नाही. त्यामुळे स्वातंत्र्यानंतर भारतात बहुपक्षीय राजकीय व्यवस्थेचा विकास झाला. भारतीय लोकशाहीत विविध सामाजिक, प्रादेशिक, आर्थिक व सांस्कृतिक घटकांचे प्रतिनिधित्व करण्यासाठी अनेक राजकीय पक्ष उदयास आले. बहुपक्षीय व्यवस्था ही लोकशाहीतील मतस्वातंत्र्य, राजकीय सहभाग व स्पर्धेचे प्रतीक मानली जाते. विविध विचारधारा, धोरणे व विकासाचे पर्याय मतदारांसमोर मांडले जातात. मात्र या व्यवस्थेमुळे राजकीय अस्थिरता, सत्तासंघर्ष व धोरणात्मक अडथळेही निर्माण होतात. म्हणूनच भारतातील बहुपक्षीय राजकीय व्यवस्थेचा चिकित्सक अभ्यास करणे आवश्यक ठरते. या संशोधन लेखात बहुपक्षीय प्रणालीची संकल्पना, तिचे गुण-दोष, सद्यस्थिती, विकासाशी असलेले नाते व भविष्यातील आव्हाने यांचा सविस्तर आढावा घेण्यात आलेला आहे.

बहुपक्षीय राजकीय व्यवस्थेची संकल्पना

बहुपक्षीय राजकीय व्यवस्था म्हणजे अशी व्यवस्था जिथे दोनपेक्षा अधिक राजकीय पक्ष सक्रियपणे निवडणुकांमध्ये सहभाग घेतात व सत्तेसाठी स्पर्धा करतात. या व्यवस्थेत

विविध सामाजिक वर्ग, जाती, धर्म, भाषा व प्रदेशांचे राजकीय प्रतिनिधित्व घडून येते. बहुपक्षीय प्रणाली लोकशाहीतील बहुविधतेचे प्रतिबिंब मानली जाते. प्रत्येक पक्ष विशिष्ट विचारधारा, धोरणे व जनहिताचे मुद्दे मांडतो. भारतात राष्ट्रीय, प्रादेशिक व स्थानिक स्तरावर अनेक पक्ष कार्यरत आहेत. भारतीय राज्यघटनेने राजकीय पक्षांना मान्यता देऊन त्यांना अभिव्यक्ती व संघटन स्वातंत्र्य दिले आहे. बहुपक्षीय व्यवस्था मतदारांना पर्याय देते व सत्तेवर नियंत्रण ठेवण्याचे साधन ठरते. मात्र या व्यवस्थेत आघाडी सरकारे, तडजोडीचे राजकारण व धोरणात्मक विसंगती निर्माण होण्याची शक्यता असते. त्यामुळे बहुपक्षीय व्यवस्था ही संधी व आव्हान दोन्ही स्वरूपात पाहिली जाते.

बहुपक्षीय व्यवस्थेचे गुण व दोष

(अ) गुण

- १) **विविधतेचे प्रतिनिधित्व** - विविध सामाजिक व प्रादेशिक घटकांना राजकीय मंच उपलब्ध होतो. त्यामुळे सर्वसमावेशक लोकशाही घडते.
- २) **मतदारांना पर्याय** - मतदारांसमोर अनेक धोरणात्मक पर्याय उपलब्ध होतात. त्यामुळे निवडणूक प्रक्रिया अधिक अर्थपूर्ण ठरते.
- ३) **सत्तेवर नियंत्रण** - एकाच पक्षाचे वर्चस्व कमी होऊन सत्तेवर अंकुश राहतो.
- ४) **लोकशाही स्पर्धा** - राजकीय स्पर्धेमुळे पक्ष अधिक जबाबदार बनतात.
- ५) **प्रादेशिक प्रश्नांना वाचा** - स्थानिक व प्रादेशिक समस्या राष्ट्रीय पातळीवर मांडल्या जातात.
- ६) **नवीन नेतृत्वाचा उदय** - विविध पक्षांमुळे नवीन नेतृत्वाला संधी मिळते.
- ७) **अधिनायकशाहीला आळा** - सत्ता केंद्रीकरणास प्रतिबंध होतो.

- ८) विचारधारात्मक विविधता - विविध सामाजिक व आर्थिक विचारधारांचा विकास होतो.
- ९) राजकीय सहभाग वाढतो - नागरिकांचा राजकारणातील सहभाग वाढतो.
- १०) संविधानिक मूल्यांचे संरक्षण - बहुविधता व सहिष्णुता बळकट होते.

(ब) दोष

- १) राजकीय अस्थिरता - आघाडी सरकारांमुळे सरकार टिकावू राहत नाही.
- २) धोरणात्मक विलंब - निर्णयप्रक्रियेत विलंब होतो.
- ३) तडजोडीचे राजकारण - तत्त्वांपेक्षा सत्तेला प्राधान्य दिले जाते.
- ४) प्रादेशिकवाद वाढतो - राष्ट्रीय हितापेक्षा प्रादेशिक हित पुढे येते.
- ५) निवडणूक खर्च वाढतो - अनेक पक्षांमुळे खर्च व भ्रष्टाचार वाढतो.
- ६) सत्तासंघर्ष - पक्षांमध्ये सतत संघर्ष निर्माण होतो.
- ७) सामान्य मतदारांचा संभ्रम - अनेक पर्यायांमुळे निर्णय कठीण होतो.
- ८) अल्पकालीन सरकारे - विकासात्मक धोरणे सातत्याने राबविली जात नाहीत.
- ९) मतांचे विभाजन - स्पष्ट बहुमत मिळणे कठीण होते.
- १०) राजकीय सौदेबाजी - सत्तेसाठी अनैतिक व्यवहार होतात.

भारतातील बहुपक्षीय व्यवस्थेची सद्यस्थिती

आज भारतात बहुपक्षीय राजकीय व्यवस्था अधिक व्यापक व प्रभावी स्वरूपात दिसून येते. राष्ट्रीय स्तरावर काही प्रमुख पक्ष असून प्रादेशिक पक्षांची भूमिका वाढली आहे. निवडणुकांमध्ये आघाडी सरकारांचे प्रमाण वाढले आहे. प्रादेशिक पक्ष केंद्रातील सत्तेवर प्रभाव टाकताना दिसतात. सामाजिक माध्यमे, जनआंदोलने व तरुण मतदार यांमुळे राजकीय वातावरण सतत बदलत आहे. निवडणूक आयोगाची भूमिका अधिक महत्त्वाची

ठरली आहे. मात्र जातीयता, धर्माधिष्ठित राजकारण व पैशांचा प्रभाव ही मोठी आव्हाने आहेत. बहुपक्षीय व्यवस्था लोकशाही टिकवित असली तरी तिचे सुयोग्य नियमन आवश्यक आहे.

विकासाशी बहुपक्षीय व्यवस्थेचे संबंध

बहुपक्षीय राजकीय व्यवस्था आणि राष्ट्रीय विकास यांचा घनिष्ठ संबंध आहे. विविध पक्ष विकासाचे वेगवेगळे मॉडेल मांडतात. प्रादेशिक विकासाला चालना मिळते. सत्तेवर नियंत्रण राहिल्याने उत्तरदायित्व वाढते. मात्र राजकीय अस्थिरतेमुळे दीर्घकालीन विकास योजनांवर परिणाम होतो. त्यामुळे बहुपक्षीय व्यवस्थेत स्थैर्य व सहकार्य आवश्यक ठरते.

निष्कर्ष

भारतामधील बहुपक्षीय राजकीय व्यवस्था ही लोकशाहीच्या बहुविधतेचे प्रतीक आहे. ती नागरिकांना अभिव्यक्ती, सहभाग व प्रतिनिधित्वाची संधी देते. मात्र या व्यवस्थेतील दोष दुर्लक्षित करता येत नाहीत. राजकीय स्थैर्य, धोरणात्मक सातत्य व नैतिकता राखणे आवश्यक आहे. निवडणूक सुधारणा, राजकीय शिक्षण व पारदर्शकता वाढविणे गरजेचे आहे. बहुपक्षीय व्यवस्था योग्य प्रकारे कार्यान्वित झाल्यास ती लोकशाही व विकास दोन्हीसाठी उपयुक्त ठरू शकते. म्हणूनच भारतातील लोकशाहीचे भवितव्य सुदृढ व जबाबदार बहुपक्षीय राजकारणावर अवलंबून आहे.

संदर्भ सूची

- १) भारतीय राज्यघटना, भारत सरकार
- २) फडके, य. दि. - भारतीय लोकशाही व राजकारण, राजहंस प्रकाशन
- ३) कुलकर्णी, प. ग. - भारतीय राज्यशास्त्र, मेहता पब्लिशिंग हाऊस

- ४) देशमुख, स. र. - राजकीय पक्ष व्यवस्था, विद्या प्रकाशन
- ५) दंडवते, म. - लोकशाही मूल्ये, कॉन्टिनेंटल प्रकाशन
- ६) योजना मासिक - भारतीय राजकारण विशेषांक
- ७) Rajni Kothari – *Politics in India*
- ८) Granville Austin – *Working a Democratic Constitution*
- ९) Finer, S. E. – *Comparative Government*
- १०) Election Commission of India – Reports
- ११) Sharma, K. C. – *Indian Political System*
- १२) Government of India – *Electoral Reforms Documents*